

ВІДРОДЖЕННЯ УАПЦ В УКРАЇНІ 1989-1990 рр.: ВІД «НЕФОРМАЛЬНОГО ОБ'ЄДНАННЯ» ДО КОНФЕСІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ

Олег Бажан

Інститут історії України НАН України
ORCID: 0000-0003-2328-4512

Олександр Тригуб

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
ORCID: 0000-0003-0610-1702

Анотація. *Стаття присвячена процесу «третього відродження» Української автокефальної православної церкви на піку перебудовчих перетворень у СРСР 1989–1990 рр. Метою статті є показати трансформаційний процес відродження УАПЦ від «неформального об'єднання» до православної конфесії національно-демократичного спрямування, що перетворилася на один з елементів боротьби за незалежність України та її відокремлення від релігійного впливу Москви.*

Ключову роль у новітньому становленні УАПЦ відіграла українська інтелігенція, яка прагнула відродження автокефалії як прояву національно-культурного, політичного та релігійного пробудження української нації. Розглянуто боротьбу громадськості за легалізацію та реєстрацію громад УАПЦ на місцях, спротив цьому процесу зі сторони КДБ, партійної номенклатури, місцевих органів влади і Руської православної церкви.

Автори переконані у тому, що перенесення відродження УАПЦ на західноукраїнські землі відбулося ситуативно і пов'язане не стільки з національним підйомом у середовищі духовенства, скільки з його бажанням зберегти свої парафії, а увесь рух за автокефалію йшов знизу, тобто від національно-релігійного піднесення громад. Акцентовано, що на хвилі активізації руху за суверенітет УРСР автокефалію православ'я у 1990 р. активно підтримали провідні політичні сили та народні депутати, які прагнули використати релігійний фактор у боротьбі за незалежність.

Ключові слова: *неформальні організації, автокефалія, УАПЦ, перебудова, Мстислав (Скрипник), незалежність, міжконфесійні відносини*

Попри 30-літній ювілей з нагоди «третього відродження» Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), яке відбулося у 1989–1990 рр., і певну поверхову вивченість даних подій новітньої української історії, релігійний ренесанс у часи

«горбачовської перебудови» продовжує викликати історико-релігієзнавчий інтерес в українській науці. На сьогодні існує низка робіт, в яких розглядається початковий період процесу відновлення УАПЦ (маємо на увазі доінституційний період, який тривав до інтронізації патріарха Мстислава (Скрипника)), але більшість з них створені у руслі конфесійного підходу.

Дослідники світського (наукового) кола у своїх публікаціях намагаються абстрагуватися від оціночних суджень, але впливи обох ідеологій – російської (РПЦ, УПЦ) чи національної (УАПЦ) в них прослідковуються (Прокопчук 2005; Іщук 2013; 2015; Белікова 2001 й інші). Українська дослідниця Ірина Преловська підготувала збірку документів і матеріалів, що розкриває перебіг і зміст Всеукраїнського православного церковного Собору УАПЦ 5–6 червня 1990 року (Преловська 2007). Оригінальний публіцистичний погляд на перебіг подій відродження УАПЦ дає письменник В. Чемерис (Чемерис 1998) через призму становлення Української православної церкви Київського патріархату.

З політологічної точки зору, як процес національно-релігійного відродження, становлення УАПЦ оцінюють О. Рублюк (Рублюк 1996), С. Здіорук (Здіорук 2005), В. Єленський (Єленський 2013) і низка колективних монографій (Історія православної церкви в Україні 1997; Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України 2012).

Значний внесок в опрацювання досліджуваної теми внесли прихильники «руського православ'я», що належать до Руської православної церкви (РПЦ) чи Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ-МП) (Драбинко 2002; Ярема 2007; Ярема 2008; Петрушко 1998) та прихильники УАПЦ (Цап 2013; Воронин 1992; Ігор (Ісіченко) 2003). Основна увага даних авторів зосереджена на підтвердженні українського/антиукраїнського, канонічного/неканонічного, розкольницького, народного/антинародного тощо характеру УАПЦ, або ж на проблемі міжконфесійних відносин. І хоча автори згадують про громадський вплив на початковому етапі відновлення УАПЦ, але зосереджують свою увагу саме на релігійному питанні, згадуючи світських борців за відродження автокефалії лише при необхідності.

Натомість узагальнюючої праці з історії УАПЦ третього періоду (від 1989 р. і до останнього часу) не існує, а також присутнє у більшості праць повторення фактологічного матеріалу без заповнення прогалин, які прослідковуються при більш уважнішому вивченні подій релігійного життя 1989–1990 рр.: визначальна роль громадськості та неформальних організацій у відродженні УАПЦ (особливо у регіональному розрізі), реакція РПЦ, КДБ і ЦК КПУ на рух за автокефалію, протистояння активістів і місцевої влади тощо.

Вищезазначена історіографія підтверджує, що сформульована у зазначеному ключі проблема продовжує перебувати у колі недостатньо досліджених питань історії УАПЦ новітнього періоду та потребує включення нового фактологічного і джерельного матеріалу. Отже для заповнення лакун було залучено документи Галузевого держархіву Служби безпеки України, Центрального держархіву громадських об'єднань України та провідну щоденну газету діаспори у США

«Свобода» (Нью-Йорк). Автори поставили перед собою завдання показати трансформаційний процес відродження УАПЦ від «неформального об'єднання» (термінологія КДБ) до православної конфесії національно-демократичного спрямування, що перетворилася на один з елементів боротьби за незалежність України та її відокремлення від релігійного впливу Москви.

Курс на «перебудову» радянського суспільства, реформування командно-адміністративної системи СРСР, прискорення соціально-економічного розвитку, розширення гласності, послаблення цензури у засобах масової інформації, проголошені генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим на квітневому 1985 р. пленумі правлячої партії, стимулювали стрімкий розвиток демократизації суспільного життя в Україні. Упродовж другої половини 1980-х рр. у республіці спостерігається складний процес суспільно-політичних зрушень, що супроводжується появою руху на підтримку перебудови, виникненням неформальних груп та організацій.

Одним з таких угруповань був Український культурологічний клуб (УКК), що заявив про своє існування у серпні 1987 р. у Києві. Перше засідання УКК відбулося 6 серпня 1987 р. у київському кафе «Любава» на Оболоні під егідою райкому комсомолу. УКК проводив свої зібрання (збиралося до 400 учасників), на яких розглядалися білі плями в історії України, проблеми захисту історичних пам'яток, наслідки Чорнобильської катастрофи (Бажан 2010: 68). КДБ відразу ж було взято під контроль діяльність УКК та «прийнято заходи по локалізації та розкладанню угруповання, що складалося, зриву задумів інспіраторів по виданню журналу та поширенню націоналістичних ідей» (Шлях до незалежності 2011: 32). Натомість реалізувати їх, як вже відомо, в цілому не вдалося, хоча протягом літа 1988 р. влада розпочала переслідування членів УКК, було зірвано низку акцій організації (Гайдаєнко 2014: 251).

Вже у липні 1988 р. в інформаційній доповіді КДБ УРСР до ЦК КПУ повідомлялося, що у середовищі УКК визрівають ідеї «заміни комуністичного світогляду християнським віровченням» (Є. Сверстюк, О. Шевченко, С. Набока), а серед інших членів (А. Битченко, Л. Мілявський, Запорожець) звучать вимоги «офіційного визнання української церкви» (Шлях до незалежності 2011: 139) (мова йде про дозвіл створення УАПЦ).

У серпні 1988 р. ключові активісти УКК (А. Битченко, Є. Чернишев, С. Набока, Л. Мілявський, Т. Антонюк, В. Галиновський) оголосили про утворення Українського демократичного союзу (УДС). Серед «першочергових вимог» (за виразом КДБ) УДС висував «націоналістичні гасла», серед яких вчергове закликав визнати Українську Церкву (ГДА СБУа: 22–23).

Іншим громадським об'єднанням, що виступило за негайне відновлення УАПЦ, стала оформлена у липні 1988 р. на основі Української громадської групи сприяння виконання Гельсінських угод легальна правозахисна асоціація партійного типу – Українська Гельсінська спілка (УГС) на чолі з Л. Лук'яненком, який перебував на засланні. Програмним документом УГС стала її «Декларація принципів» (опублікована влітку 1988 р.), написана В. Чорноволом і братами Горинями, де, серед

іншого, вимагалася легалізація заборонених УГКЦ та УАПЦ. До УГС у даному питанні, згідно інформації КДБ, приєдналася Українська народно-демократична ліга (УНДЛ), які «для реалізації своїх ворожих задумів» здійснювали спроби відновлення у республіці елементів УАПЦ, яку «розглядали як основу для розширення “національного руху”» (ГДА СБУа: 132).

Наслідком цих вимог стало утворення на початку 1989 р. громадської групи по відродженню УАПЦ — Олександр Ткачук, Лариса Лохвицька, Анатолій Битченко, Микола Будник, Сергій Набока, які розпочали агітацію у справі відродження УАПЦ. Вже 15 лютого 1989 р. в Києві починає діяти «Ініціативний комітет по відродженню УАПЦ» (Анатолій Битченко, Микола Будник, Лариса Лохвицька (фактичний організатор комітету), Тарас Антонюк, Богдан Михайлечко) (ГДА СБУа: 132; Свобода а 1989; Воронин 1992: 106). Очолив «Ініціативний комітет» священник Ризької єпархії, колишній настоятель Свято-Успенського храму м. Єлгава Богдан Михайлечко. На думку членів Комітету: «в умовах гласності та демократизації радянського суспільства відновлення української автокефальної православної церкви на базі руського православ'я вповні реальне, оскільки у республіці більшість священників за національністю українці і “їх необхідно лише відірвати від Москви”» (ГДА СБУа: 133–134). Як стане зрозумілим пізніше, надії на українськість православного духовенства були значно перебільшеними.

Для надання «Ініціативному комітету» більшої ваги в очах української діаспори до нього було запрошено Євгена Сверстюка — відомого на Заході дисидента та літератора (Драбинко 2002: 20). Згадуючи роль діаспори у відродженні УАПЦ, то цікаві подробиці даного етапу надає аналітична записка КДБ для В. Щербицького від 12 травня 1989 р. під назвою «Про наміри націоналістичних елементів відродити українську автокефальну православну церкву», де зазначалося, що «ідея відродження УАПЦ на Україні знаходить широку підтримку на Заході. Так, у США за ініціативи українських націоналістів і клерикалів створено «Комітет захисту релігійних свобод на Україні», діяльність якого направлена на інспірування за кордоном нової антирадянської кампанії за відновлення автокефальної церкви у республіці». У березні 1989 року відбулося засідання духовенства УПЦ в США за участі митрополита Мстислава, де було прийнято рішення про створення фонду у 120 тисяч дол. для надання матеріальної допомоги її прихильникам в Україні та фінансування витрат, пов'язаних з налагодженням зв'язків з інституціями УПЦ в США (ГДА СБУб: 44).

Невдовзі по отриманні у США інформації про започаткування «Ініціативного комітету» в Україні при Раді митрополії УПЦ в США оперативно було створено «Комісію зв'язку з Україною» під головуванням митрополита Мстислава (Свобода б). Серед першочергових завдань, які ставила перед собою «Комісія», було виготовлення щотижневих радіопередач «Голос УАПЦ», організація пересилки до України Святого Письма, богослужбових книжок та іншої духовно-релігійної літератури. Лише за декілька місяців (станом на 8 липня 1989 р.) вдалося видати в ефір 10 передач, які мали змогу слухати мешканці центрально-східних і південних регіонів України (Київська, Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області)

(Свобода с). Разом з тим «для надання впливу та підтримки православним віруючим на Україні» у Вашингтоні УПЦ в США було організовано «Український православний радіоцентр» і сформовано «Українське православне інформаційне бюро» для збору «достовірної» інформації про релігійну ситуацію у республіці. З метою «привернути увагу політичних і суспільних кіл Заходу до “безправного становища православних віруючих на Україні”» єпископат УПЦ в США провів широкомасштабну кампанію на підтримку УАПЦ в США та західноєвропейських країнах (ГДА СБУс: 144). Загалом питання УАПЦ протягом 1989-1990 рр. не сходило зі шпальт американської та західноєвропейської діаспорної преси.

У той самий час «Ініціативний комітет по відродженню УАПЦ» опублікував «Звернення до Президії Верховної Ради СРСР та УРСР, до міжнародної християнської громадськості», в якому наголошував на переході українських парафій до УАПЦ (ГДА СБУб: 44). Нагадавши про довголітню неволю та безправність Української Церкви під пануванням Москви, очільники «Ініціативного комітету» висловили й обґрунтували вимогу відновлення її повної автокефалії: «Ієрархія Російської Православної Церкви... і досі не визнає існування окремішньої релігійної традиції... з її культурою, мовою, обрядовістю... Православна Україна не може миритися з такою антиєвангельською, антиканонічною практикою. Як кожна цивілізована нація, ми маємо невід’ємне право на свою незалежну автокефальну Православну Церкву» (Воронин 1992: 106).

У «Зверненні» очільники «Ініціативного комітету» пропонували православним християнам України створити регіональні комітети з відродження УАПЦ для подальшого злиття їх у Всеукраїнську Православну Раду; зібрати у своїх парафіях парафіяльні збори, рішенням яких заявити свою відмову від послуху Московській Православній Церкві; створити регіональні комітети УАПЦ, куди повідомити про перехід (Канонічне життя... 2000). Ідея відновлення УАПЦ поступово опановувала все нові кола національно-свідомої інтелігенції та духовенства. Прихильників українізації церковного православного життя активно підтримали Народний Рух України за перебудову, Товариство «Меморіал» та інші організації національно-демократичного спрямування (Драбинко 2002: 20). Так, на Установчому з’їзді НРУ у Києві 8–10 вересня 1989 р. було надано слово священнику о. Богдану Михайлечко, який поінформував учасників форуму про створення комітету по відродженню Української автокефальної церкви (ЦДАГО України а: 177; Провісники свободи, державності і демократії... 2009: 118). Згодом у Виборчому Маніфесті НРУ, який було прийнято 18 листопада 1989 р. на нараді представників демократичних об’єднань України з нагоди виборів до Рад народних депутатів УРСР, зазначалося про те, що Рух виступає за «реальну свободу віросповідання, за легалізацію Української Греко-Католицької Церкви та Української Автокефальної Православної Церкви» (ЦДАГО України е: 2).

Натомість головним завданням «Ініціативний комітет» бачив пошук священників РПЦ, які б «взяли на себе місію з відродження автокефальної православної церкви». За інформацією Комітету держбезпеки УРСР, представники «Ініціативного комітету» налаштовані вкрай радикально, мають «намір вести

націоналістичну обробку священнослужителів православних парафій і посилати своїх людей до духовних семінарій РПЦ», організувати у найближчій перспективі парафіяльні громади УАПЦ та налагодити видання церковного журналу для популяризації УАПЦ (ГДА СБУа: 134).

Єдиним священником УАПЦ до серпня 1989 р. залишався член Комітету о. Богдан Михайлечко. Саме йому судилося проводити перші богослужіння серед національно орієнтованих віруючих. Так, 21 травня 1989 р. на Личаківському кладовищі у Львові за ініціативою Українського християнського демократичного фронту відбулася панахида до 10-ї річниці з дня смерті композитора В. Івасюка, де зібралося близько 5 тисяч осіб. Після промов провідників національного руху отець Богдан від імені УАПЦ здійснив богослужіння. При цьому співробітники КДБ протоколювали події не лише з інформаційною метою, а й для того, щоб «притягнути організаторів зібрань до адміністративної відповідальності» (ГДА СБУа: 145–146; ГДА СБУб: 54–55). Разом з тим, кардинально протидіяти діяльності громадських організацій влада вже не могла і намагалася змінити свою тактику. Так, у доповідній записці до парткомів від 24 червня 1989 р. завідувач ідеологічним відділом ЦК КПУ Л. Кравчук зазначав: «Будь-які спроби стати на шлях заборони можуть привести до «непроникності» неформальних організацій і груп, що значно ускладнить роботу з ними» (ЦДАГО України а: 83). Це, фактично, відкривало шлях неформальним організаціям до розширення своєї роботи, у тому числі і на ниві відродження УАПЦ.

Перша громада УАПЦ була оформлена весною 1989 р. у Києві, яка на Великдень відправила святкове богослужіння у приватному домі. Проте київська міська влада відмовилася зареєструвати парафію УАПЦ Св. Миколи Набережного на Подолі, мотивуючи це тим, що «такої Церкви, як УАПЦ, ніколи не було і немає, а тому неіснуючої Церкви зареєструвати не можна» (Воронин 1992: 106–107). В умовах жорсткої протидії владних структур громадському руху за відродження УАПЦ, діяльність «Комітету» протягом півроку обмежувалася періодичними зустрічами та публікацією звернень і заяв.

Оскільки сформувати та зареєструвати бодай незначну значну кількість осередків УАПЦ на Наддніпрянщині не вдалося, то центр автокефалістських тенденцій змістився до Галичини (додатковим стимулом було небажання частини православного священства перейти до УГКЦ і пошук ними прийнятної альтернативи). Ще 27 лютого 1989 р. група львівських священників РПЦ звернулася до митрополита Філарета (Денисенка) із заявою про необхідність здобуття автокефалії для Українського Екзархату, умотивовуючи свою вимогу не канонічним, а історико-культурним підґрунтям. Натомість зробити рішучі кроки до відокремлення від центру духовники РПЦ, які не бажали переходити до УГКЦ, здійснити не наважувалися (Із історії УАПЦ).

Перелом у становленні УАПЦ відбувся 19 серпня 1989 р., коли на Святій літургії у Петропавлівському храмі м. Львова, вперше відправленій українською мовою, протоієрей Володимир Ярема зачитав звернення Комітету з відродження УАПЦ (Свобода d), а згодом, 21 серпня, оголосив про свій вихід з-під юрисдикції РПЦ: «Цим письмом заявляємо, що наша церковна громада відмовляється від

підлеглості Руській Православній Церкві і приєднується до Ініціативного комітету відродження УАПЦ, який існує в місті Києві» (лист підписало 1800 парафіян) (Свобода е). Відомий дослідник історії УАПЦ Олександр Воронин назвав цей день «віховою датою в історії УАПЦ» (Воронин 1992: 107). І з ним важко не погодитися, оскільки вже 27 серпня у Львові біля стадіону «Дружба» відбувся 20-тисячний мітинг на тему «Свобода віросповідань», де, зокрема, вимагалось від влади відкрити шлях до відродження УАПЦ (Українське слово 1989; Свобода g), а парафії Західної України восени почали все частіше заявляти про свій перехід до УАПЦ. Услід за духовенством Петропавлівського храму Володимиром Яремою та Іван Пашулею, про свій перехід до УАПЦ заявили Ігор Еліяшкевич (с. Лавочне), Мирослав Максимович (Львів), Степан Жигаль (с. Жовтанці) та ще дев'ять священників Львівської єпархії (Ярема 2007: 19).

8 вересня 1989 р. голова УПЦ в США митрополит Мстислав (Скрипник) направив послання «Всечесному духовенству і побожним вірним на Батьківщині і по всьому світі розсіяним», де доводив законність і канонічність отримання ним титулу Місцєблюститєля Київського Митрополичого Престолу, закликав вірян до праці відродження УАПЦ в Україні. Там же містилося розпорядження, згідно якого прот. Богдан Михайлечко призначався «відпоручником та духовним адміністратором з обов'язком, під моїм доглядом організувати, координувати і здійснювати» справу відновлення УАПЦ, а його заступником оголошено прот. Володимира Ярему (Свобода f). Подібне благословення значно посилило позиції нововідроджених парафій та їх керманичів.

Важливе значення члени «Ініціативного комітету» приділяли створенню друкованого видання, на шпальтах якого висвітлювалися б питання відродження УАПЦ. Молоді ентузіасти – історик Олександр Ткачук і музикант, художник Микола Будник запропонували Є. Сверстюку стати головним редактором газети, який і придумав назву — «Наша віра — православ'я» (Кушнір 2015: 11; Кіпіані 2009: 23). Пізніше Є. Сверстюк згадував:

«Для підготовки першого числа, яке вийшло друком у вересні 89-го, бракувало знань, але це водночас говорить про рівень наших домагань і уявлень. Ми кинулись читати книжки і проповіді митрополита УАПЦ Василя Липківського і нова відроджена церква уявлялась нам як церква народна. Макет набирався і редагувався в Києві, а потім Ткачук возив його у Литву і звідти ж привозив наклад у наплечнику... Ось так ми і стали органом “парафій УАПЦ”» (Кіпіані 2009: 24).

Про вихід газети із захопленням повідомила газета «Свобода» (Сірка 1989), а радянська влада загалом критично поставилася до виходу такого вільнодумного видання. За словами О. Ткачука, «газета ЦК КПУ «Правда України» ядуче відреагувала на видання першого числа «Нашої віри», повідомляючи, що з'явилося видання “неіснуючих парафій УАПЦ”» (Кушнір 2015: 12). До сьогодні важко оцінити національно-релігійне та просвітницьке значення газети на першому етапі її існування (у 1992 р., після офіційної реєстрації у 1991 р. як друкованого засобу, газета прийняла більш лаконічну назву «Наша віра»), але її роль як історичного та незалежного джерела початкового етапу «третього відродження УАПЦ» є

беззаперечною та безцінною.

Пізніше з'явилися інші друковані органи: журнал «Церква і життя» (м. Київ), газети: «Церковні дзвони» й «Успенська вежа» (м. Львів), «Рідна церква» (м. Івано-Франківськ), «Україна православна» (м. Тернопіль) (Жердева 2014: 139).

Найбільш складним завданням для поборників УАПЦ, враховуючи сумний досвід 1920–30-х років (відмова православного єпископату висвятити єпископів для УАПЦ, що призвело до явища «самосвятства» і відтоку значної кількості вірян від Церкви), було залучення на свій бік діючих єпископів. Це підкреслювали й аналітики КДБ, які зазначали, що «серйозною перешкодою на шляху відродження УАПЦ є відсутність єпископа-автокефаліста», тому «члени «комітету» прагнуть прискорити його підготовку. З цією метою вони відшуковують можливості направлення своїх кандидатів за кордон для висвячення в єпископи, або здійснення їх хіротонії на Україні за участі двох-трьох ієрархів зарубіжної УАПЦ, які прибудуть до СРСР по туристичному каналу або з приватних справ» (ГДА СБУб: 45). Треба віддати належне фаховості спеців з релігійних питань у КДБ, оскільки таку схему прибуття під виглядом туристів для здійснення хіротонії єпископату використовувала у 1950-1970-х роках катакомбна частина Української греко-католицької церкви.

Цілком зрозуміло, що Комітет держбезпеки намагався усілякими засобами протидіяти можливості відновлення УАПЦ. В аналітичній записці за підписом голови КДБ УРСР М. Голушко на адресу ЦК КПУ зазначалося: «З урахуванням обстановки, що складається, нами приймаються заходи протидії підривним прагненням ватажків зарубіжних релігійних центрів з відродження за допомоги націоналістично й екстремістське налаштованих елементів Української автокефальної православної церкви на Україні» (ГДА СБУб: 45). Співробітники «церковного відділу» 5 Управління КДБ УРСР у взаємодії із Радою у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, представниками товариства «Знання» та засобами масової інформації («Правда України», «Робітнича газета», «Сільські вісті», «Комсомольское знамя» та «Молодь України» тощо) планували здійснити «контрпропагандистські заходи, направлені на компрометацію ідеї відродження автокефалії у республіці, розкриття перед громадськістю та віруючими її неканонічності, а також викриття злочинного зв'язку ватажків УАПЦ з фашистськими окупантами та буржуазними націоналістами у роки Великої Вітчизняної війни» (ГДА СБУа: 134). Цікавим є те, що серед партнерів «контрпропагандистських заходів» не вказано РПЦ, оскільки є не зовсім зрозумілим, яким чином світські лектори товариства «Знання» чи журналісти офіційної радянської преси збиралися доводити віруючим «неканонічність» УАПЦ. Ймовірніше за все, цим повинна була опікуватися Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, направивши відповідні директиви єпископату РПЦ в Україні. Саме такий спосіб комунікації вищих органів влади з РПЦ практикувався у післявоєнному СРСР.

Як результат чекістських рішень, на сторінках офіційного друкованого органу Українського екзархату РПЦ «Православний вісник» почали з'являтися статті з критикою УАПЦ та доведенням її «неканонічності» (Православний вісник 1990). Як вірно відзначає українська дослідниця сучасної церковної преси І.В. Жердева, Український екзархат РПЦ «гостро реагував на події у церковному та суспільно-

політичному житті й був активним полемістом в обговоренні злободенних тем суспільно-релігійних процесів. Публікації з цієї тематики розміщались майже в кожному номері журналу «Православний вісник» за 1990 р. в рубриці «Церква і суспільство» (Жердева 2014: 140).

До кампанії цькування прихильників відродження УАПЦ приєдналася й світська преса. У замітці «Режимна преса атакує активістів» (Свобода h) газета «Свобода» повідомляла, що «газети «Прапор Комунізму» та «Вечірній Київ» опублікували статті з різкими атаками на Комітет Відродження Української Автокефальної Православної Церкви та на активістів інших неформальних об'єднань в Україні... У статті «Послідовники»... обвинувачено у наклепах та антисоветській діяльності членів Комітету Відродження УАПЦ...».

Таким чином, радянські спецслужби та вище керівництво УРСР застосовувало увесь потенціал друкованих засобів інформації, з метою нейтралізації набираючого сили руху за УАПЦ.

Щодо проблеми висвячення єпископату для нововідродженої конфесії, то на відміну від ситуації 1921 р., коли Всеукраїнській православної церковній раді (ВПЦР) не вдалося фактично залучити на свій бік для здійснення хіротонії жодного діючого єпископа, у 1989 р. прихильникам автокефалії вдалося перетягнути на свій бік канонічного єпископа Іоанна (Боднарчука), якого було висвячено у 1977 р. на єпископа Житомирсько-Овручської єпархії РПЦ. Вдаватися у деталі усієї передісторії переходу до УАПЦ єп. Іоанна, яка у літературі без особливої оригінальності висвітлена досить детально з позиції РПЦ (див.: Драбинко 2002; Ярема 2007; Ярема 2008; Петрушко 1998), немає потреби.

11 жовтня 1989 р. у приватному будинку священника Івана Пашулі відбулося зібранні ініціативного духовенства, яке отримало назву «Собор групи православних священників — борців за відродження Української Автокефальної Православної Церкви», на якому були присутні 17 священників і один мирянин. «Собор» звернувся до єпископа Іоанна «...з молитовним проханням прийняти духовне керівництво відродженої на рідних землях Української Автокефальної Православної Церкви» (Драбинко 2002: 24). 16 жовтня єпископ дав на це згоду і вже 20 жовтня, у Петропавлівській церкві м. Львова його було обрано «першим архіпастирем відродженої УАПЦ» і 22 жовтня він відслужив у даному храмі літургію. До 1 листопада єпископ Іоанн проголосив про свій перехід під керівництво митрополита УПЦ в США Мстислава (Скрипника) та вихід з-під юрисдикції Московської патріархії (Драбинко 2002: 24–25).

20 жовтня 1989 р. було утворено й Церковну Раду УАПЦ, яку очолив священник В. Ярема. Церковна Рада за участю архієпископа Іоанна прийняла ухвалу про умови прийому парафій та священників до складу УАПЦ, яку було поширено 31 жовтня. Згідно ухвали, до УАПЦ мали прийматись лише ті парафії, в яких досягнуто згоди між парафіянами та священнослужителями щодо питань розвитку соборності Церкви. Останнє передбачало вирішення проблем церковного життя на зборах (соборах) представників кліру та віруючих. Вимагалася повна незалежність церкви від державних органів. Документ засуджував передачу Київської митрополії під

зверхність Московського патріарха 1686 року та тотальне нищення УАПЦ в 1930-х роках і вимагав реабілітації ієрархів на чолі з Василем Липківським і «беззастережне» визнання своїм зверхником митрополита Мстислава (Скрипника) (Свобода j; Історія православної церкви в Україні 1997: 262).

Що підштовхнуло єпископа Іоанна до прийняття такого серйозного рішення? Офіційна позиція РПЦ з цього питання: особиста образа на дії вищого керівництва РПЦ. У свою чергу протоієрей Миколай Цап твердо тримається позиції, що єпископом рухали національно-патріотичні почуття та любов до України (Цап 2013). На наше глибоке переконання усі ці обставини для єпископа Іоанна злилися воєдино та сконцентрувалися у його рішенні щодо підтримки УАПЦ. Тим більше, зворотній шлях йому було перекрито досить швидко: 14 листопада 1989 р. на засіданні Священного Синоду РПЦ було прийняте жорстке рішення:

«...на основі 15-го правила Константинопольського Двократного Собору... Священний Синод... змушений заявити про позбавлення єпископа Іоанна священного сану та чернецтва... Усі священнодії, що здійсненні ним після цього рішення, вважати недійсними, хіротонії безблагодатними, церковні розпорядження незаконними...» (Определения Священного Синода 1990: 5).

Наступного дня архієреї Української Екзархату звернулися до духовенства, чернецтва й усіх православних віруючих України з посланням, в якому засудили дії єпископа Іоанна та закликали українську паству зберігати церковну єдність і не піддаватися спокусі розколу (Драбинко 2002: 26; Обращение архиереев... 1990: 8).

Незважаючи на постанову Св. Синоду, адміністративний тиск з боку владних органів, ускладнення політико-релігійної ситуації українські автокефалісти продовжували посилювати свої позиції у трьох західних єпархіях Української Екзархату (Свобода і). З цього приводу голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР М. Колесник 21 листопада 1989 р. у таємній доповідній записці для членів ЦК КПУ повідомляв:

«Релігійна обстановка у цьому регіоні [Львівська, Тернопільська та Івано-Франківська області. — Авт.] ускладнилася внаслідок спровокованого позацерковними колами руху за утворення т. зв. Української автокефальної православної церкви, який виправдовує вихід православних релігійних об'єднань з-під юрисдикції Московського патріархату бажанням зберегти на Галичині позиції православ'я, а фактично є виявом національно-релігійного сепаратизму, чинником сепаратизму політичного (курсив наш. — Авт.). Цей рух поки що має місце лише на Львівщині. Заклики автокефалістів підтримали близько 70 релігійних громад» (ЦДАГО України б: 40).

Цікавим є те, що доповідач при цьому хвилюється про долю «радянської» РПЦ: «ці процеси, якщо поширяться, можуть завдати великої шкоди інтересам Руської православної церкви (РПЦ)» (ЦДАГО України б: 40).

У процесі обговорення вищезазначеного питання Рада у справах релігій при РМ УРСР «дійшла висновку про необхідність більш активного і конструктивного втручання в цю справу з боку державних органів (курсив наш. — Авт.), до компетенції яких належать ті чи інші аспекти релігійного питання. Слід об'єднаними зусиллями не

допустити дальшого загострення міжцерковних відносин, захистити громадян від посягання на свободу їх совісті, від мітингового нав'язування їм того чи іншого віросповідання» (ЦДАГО України b: 40-41).

Оскільки питома вага адміністративного ресурсу на той момент була націлена, насамперед, проти прихильників легалізації УГКЦ, то щодо проблеми активізації руху за відродження УАПЦ вище партійне керівництво республіки обмежалося дорученням Раді у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, Міжреспубліканському філіалу Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС «вивчити і оцінити тенденцію у середовищі частини православного духовенства та віруючих щодо створення громад Української автокефальної православної церкви» (ЦДАГО України b: 50). Це засвідчує, що політбюро ЦК КПУ не розглядало громадський рух за відродження УАПЦ як серйозну загрозу дестабілізації усталеної суспільно-політичної системи та релігійного життя в республіці, і слабо орієнтувалося у церковно-релігійній ситуації навколо УАПЦ. Проте прагнення взяти під неусипний контроль «екстремістські» прагнення «певної частини населення» відродити УАПЦ прослідковується в усіх документах партійних і чекістських структур УРСР.

На думку відомого українського політолога С.І. Здіорука (Здіорук 2005: 220) на цьому етапі відродження УАПЦ у середовище її духовенства радянським спецслужбам вдалося впровадити значну кількість агентури КДБ, яка на початку 1990-х років виконала інституційний розкол автокефального руху. Відкинути чи підтвердити дане твердження без залучення матеріалів ФСБ Російської Федерації на сьогодні є неможливим, оскільки багато оперативних матеріалів поточного архіву П'ятого управління КДБ УРСР (у тому числі агентурна картотека) були знищені у 1990–1991 рр. у відповідності з наказами (№№ 00111 та 00150 КДБ СРСР). Саме тому дослідникам треба обережно ставитися до твердження про можливість роботи агентури КДБ у відродженій УАПЦ, а не огульно трансформувати припущення Сергія Здіорука в аксіому про те, що «московські спецслужби активно підштовхували розбудову УАПЦ в 1989–1990 рр., водночас пронизуючи наскрізь цю церкву агентами» (Іщук 2013: 103). На думку протоієрея Володимира Черпака, якщо б навіть на Луб'янці існував план, спрямований на роздмухування конфесійного розбрату між УАПЦ та УГКЦ, то він би все одно зазнав фіаско, так як «рух за автокефалію йшов з народу» (Музиченко 2010).

У документах «чекістського» походження, які є у розпорядженні авторів, немає навіть жодного натяку про необхідність упровадження агентури в лоно УАПЦ на відміну від прямих вказівок про підтримку РПЦ усіма «відповідними» державними структурами. Утім, враховуючи специфіку роботи спецслужб, насиченість радянського суспільства сексотами, можна припустити, що серед членів неформальних об'єднань чи релігійної громади могли бути особи, які співпрацювали з Комітетом держбезпеки, але найімовірніше виконували здебільшого роль інформаторів. Таким чином, не варто переоцінювати значення та вплив радянських спецслужб на активну розбудову осередків УАПЦ на етапі 1989/90 років, однак не відкидаємо можливості розширення внутрішньої агентурної мережі у другій половині 1990-1991 рр., коли в УРСР з'явилася нова релігійна інституція на чолі із

«американським патріархом», і яку потрібно було контролювати.

На межі 1989/1990 рр. тиск на прихильників УАПЦ починає неухильно зростати. Єпархіальні архієреї західних єпархій активно проводили зустрічі з духовенством, застерігаючи їх від відходу з РПЦ. На шпальтах світських, так і церковних видань, підконтрольних ідеологічному відділу ЦК КПУ, друкувались численні статті з докладними роз'ясненнями про згубність переходу парафій і духовенства РПЦ до УАПЦ.

Розпочата у засобах масової інформації шалена кампанія по дискредитації та дезінформації громадського руху за відродження УАПЦ супроводжувалася численними адмінарештами, нападами «оперативників у цивільному», вивезеннями активістів за межі населеного пункту чи недопущення їх до місця проведення акцій. Яскравим прикладом є перешкоджання з боку влади та спецслужб відкриттю парафії у Дніпропетровську, яке у грудні 1989 р. ініціював голова місцевого осередку Комітету за відродження УАПЦ Василь Герусов. Натомість у лютому 1990 р. місцеві активісти та віруючі почали щотижня приходити до будинку облвиконкому на акцію протесту з вимогою зареєструвати громаду УАПЦ (Свобода l; Свобода n; Свобода o).-

Громадського осуду набула відверта розправа над засновником Київського Товариства Милосердя, філософом Павлом Кислюком та членом Громадського комітету за відродження УАПЦ і співробітником газети «Наша віра – православ'я» Олександром Ткачуком. Обох було побито людьми у цивільному та міліціонерами 13 листопада 1989 р. у Києві та запроторено до Печерського райвідділу міліції. Коли про даний факт стало відомо Київському крайовому осередку НРУ, то було організовано пікетування відділу міліції з вимогою негайного звільнення затриманих. Газета «Свобода» з цього приводу зазначала: «Акція Печерського райвідділу міліції Києва супроти активістів УАПЦ є черговою спробою зашкодити справі відродження УАПЦ актом брутального переслідування віруючих» (Свобода k). Отже, не дивлячись на загальну вивіску демократизації, влада продовжувала використовувати засоби часів «брежнєвського застою».

Широкий арсенал методів боротьби з прихильниками УАПЦ не мали того результату, якого очікував правлячий режим. В інформаційних донесеннях на адресу ЦК КПУ, Комітет держбезпеки висловлював стурбованість поступом УАПЦ як у західноукраїнських областях, так і зростанням числа прихильників відродження забороненої радянським режимом церкви у центральній Україні.

Про зростаючу соціальну мобілізацію громадян навколо ідеї відродження автокефальної церкви свідчить з'їзд представників парафій УАПЦ з більшості регіонів України, який відбувся 9 грудня 1989 р. у Києві. На з'їзді обговорювались проблеми та найближчі завдання за відродження УАПЦ в Україні, а також було прийнято рішення про створення у Львові Всеукраїнського церковного братства імені Апостола Андрія Первозванного (Український голос 1990), яке фактично перебрало на себе обов'язки раніше створеного Комітету з відродження УАПЦ. Взірцем та історичним обґрунтуванням місії Братства стало Львівське Успенське ставропігійне братство, яке діяло у XVI-XVIII ст., що й визначило місцеперебування братства при Успенській церкві м. Львова. Його очолив парафіянин Успенської

церкви Богдан Рожак, а до управи Братства ввійшли Святослав Ярема, Віра Маркович, Ярема Бучинський, Олег Махницький та ін. Ідеологія Братства була зорієнтована, перш за все, на відродження соборноправних засад і національної орієнтації УАПЦ, повернення мирянам активної ролі у церковному житті, подолання формалізму та меркантильності РПЦ (Із історії УАПЦ).

Знаковою подією в релігійному житті України стало проведення 14 грудня 1989 р. у львівському Петропавлівському храмі Собору УАПЦ, який розглянув питання пов'язані з реабілітацією та легалізацією УАПЦ в Україні. У форумі взяли участь представники більше 100 парафій Львівської та Тернопільської областей (переважно духовенство, миряни, члени церковних братств), активісти відродження УАПЦ з Дніпропетровська (Василь Герусов), Києва (Олександр Пікачук), Львова (Богдан Рожак). Зібрання обговорило стан справ у Церкві та перспективи розвитку, визначивши, що для розбудови повноцінної церковної структури УАПЦ не вистачає кандидатів для прийняття священницького сану, оскільки потреба у пастирях проявлялася не лише на Східній Україні, де почали з'являтися зародки автокефальних парафій, а й на західноукраїнських землях, де вже було створено багато громад без священників. З «великим піднесенням» було сприйнято інформацію про налагодження зв'язку з митрополитом Мстиславом і надання ним єпископу Іоанну титулу архієпископа Галицького і Волинського (Свобода т).

22 січня 1990 р. у м. Галич Івано-Франківської області відбувся Собор православного духовенства та представників православних громад і мирян Прикарпаття (168 священнослужителів з 265 і представники 204х православних громад). Учасники проголосили про свій вихід з-під юрисдикції Московської патріархії з метою «відновлення статусу УАПЦ» та бажання перейти у лоно УАПЦ. Причини такого рішення, як зазначено у підсумковому документі, продиктовано небажанням й надалі перебувати «під московським диктатом» і прагненням «реалізувати право на національно-релігійне самовизначення» (ЦДАГО України с: 10; Муравський 2008: 166). Двома днями поспіль відбувся Тернопільський єпархіальний Собор. Багатолюдні церковні зібрання, як зазначали аналітики КДБ, «активно підтримуються активістами «Руху» й інших неформальних об'єднань» (ЦДАГО України с: 10).

У зв'язку з активізацією громад УГКЦ й УАПЦ Московський патріарх спішно скликав позачерговий Архієрейський Собор РПЦ (ймовірно за рекомендацією радянських спецслужб), який відбувся у Москві 30–31 січня 1990 року. Головним лейтмотивом Собору було засудження «уніатського й автокефалістського» розколів, визначення природи міжконфесійного протистояння на теренах Західної України, вироблення стратегії протистояння поширенню «сепаратистських і розкольницьких» явищ у середовищі РПЦ, які мають політичний характер на національному ґрунті. Зокрема члени Собору заслухали доповідь Митрополита Київського і Галицького Філарета «Про становище в Руській православній церкві у зв'язку із загостренням міжнаціональних і міжтериторіальних відносин в деяких регіонах нашої країни», де засуджувалася боротьба вірних УГКЦ та УАПЦ за свої церковні об'єднання.

У результаті Собор направив на адресу Голови Верховної Ради СРСР

М.С. Горбачова телеграму із закликом «сприяти негайному припиненню актів насилля та беззаконня» з боку уніатів і «розкольників-автокефалістів спільно з представниками ультранационалістичних політичних рухів». Найважливішим рішенням для українського православного простору стало розширення внутрішньої самостійності Українського екзархату РПЦ і перетворення його на Українську православну церкву (Архиерейский Собор Русской Православной Церкви 1990). Більшість українських дослідників вважає, що показове розширення самостійності та перейменування Українського екзархату було лише косметичним ремонтом з показовою національною орієнтацією у назві при повній підпорядкованості Москві, або за словами О. Воронина: «національно свідомим українцям було ясно, що це – лише зміна вивіски на тій самій старій церковній будівлі» (Воронин 1992: 109). Подібну характеристику підтверджують і аналітичні матеріали КДБ (ГДА СБУс: 144). Дане хамелеонство, по гарячим слідам, яскраво розкрила Наталя Осока у статті «Екзархат РПЦ замаскувався під УПЦ» (Осока 1990а).

Таблиця 1. Духовенство та парафії УАПЦ у 1990 р. (ЦДАГО України с: 11; Бондаренко 1990: 15; Белікова 2001: 208; ЦДАГО України е: 23)

	1.02.1990	1.06.1990	1.01.1991
Області УРСР	парафій/священикі в	парафій/священиків	парафій/священикі в
Івано-Франківська	204/168	дані відсутні	дані відсутні
Львівська	82/55	дані відсутні	430/ дані відсутні
Тернопільська	26/9	дані відсутні	дані відсутні

* За дужками вказано зареєстровані громади, у дужках — незареєстровані.

** За даними ЦК КП(б)У на 01.01.1991 р. налічувалося «близько 940 громад УАПЦ, 96 проц. з них — у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях» (ЦДАГО України е: 15)

Незабаром, у зв'язку із значним збільшенням кількості парафій (див. таблицю 1), УАПЦ зіткнулася з проблемою відсутності єпископату. Ніхто з архієреїв РПЦ не поспішав задовольнити прохання архієпископа Іоанна, з якими він до них звертався (згідно канонів для висвячення єпископа необхідна присутність не менше двох єпископів). Для вирішення цієї проблеми він звертався до Католикоса-патріарха Грузинської Церкви, а також до заштатного єпископа Іонафана та єпископа Молдавського і Кишинівського Володимира, проте безрезультатно. Навесні 1990 р. архієпископу Іоанну вдалося домовитися з Вікентієм (Чекаліним), який представляв катакомбників і Варлаамом (Іллющенком), що належав до Українського екзархату РПЦ. 31 березня був висвячений Василь (Боднарчук) на єпископа Тернопільського і Бучацького та 7 квітня Іоанном, Вікентієм і Василем висвячений Андрій (Абрамчук) на єпископа Івано-Франківського і Коломийського. Згодом були висвячені єпископи: єпископ Чернівецько-Хотинський і всієї Буковини Данило (Ковальчук), єпископ Ужгородський і Хустський Володимир (Романюк), єпископ Рівненський і Луцький

Миколай (Грох), єпископ Чернігівський і Сумський Роман (Балашук) (Цап 2013: 224–225). Остання хіротонія свідчить, що парафії УАПЦ почали поширюватися і на північно-східні області УРСР.

Розширення географії поширення громад УАПЦ засвідчили Великодні відправи УАПЦ у багатьох містах України: Київ, Львів, Житомир, Дніпропетровськ, Черкаси, що пройшли 16 квітня (Свобода р) та проведення архієрейського Богослужіння 5 травня 1990 р. у Києві, де були присутні священники з Києва та Київської області, Черкаської, Миколаївської, Херсонської, Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської та Волинської областей (Свобода q). 15 травня 1990 р. у газеті «Прапор комунізму» Рада у справах релігії при РМ УРСР опублікувала роз'яснення, яке вносило ясність у механізм реєстрації громад УАПЦ (Свобода r). Схвалення та підтримку громадськості отримав виступ 21 травня 1989 році у стінах Верховної Ради України депутата Олесь Шевченка, в якому він оприлюднив звернення єпископату УАПЦ, духовенства, мирян про негайну реабілітацію та легалізацію Церкви, та висунув вимогу про передачу УАПЦ Софійського собору та церкви св. Андрія Первозванного у Києві (Свобода s). Подібні рішення сприяли подальшій розбудові парафіяльної мережі УАПЦ.

Для адміністративного впорядкування справ УАПЦ вкрай необхідне було її інституційне оформлення. 5-6 червня 1990 року в Києві у центральному республіканському Будинку кіно відбувся перший Помісний Собор УАПЦ під головуванням митрополита Львівського і Галицького Іоанна. Делегатами Собору були: 7 єпископів, 1 архімандрит, 247 священників, 5 дияконів і 287 мирян (Цап 2013: 225) (здебільшого миряни були представлені активістами «неформальних об'єднань», націоналістичних організацій і партійно-громадських структур) та народні депутати Іван Заєць і Павло Мовчан. Було прийнято багато важливих рішень щодо розвитку Церкви, серед яких: відновлення УАПЦ, що «незаконно була ліквідована 1930 року» та проголошення патріаршого устрою. Святішим Патріархом Київським і всієї України був обраний Предстоятель УАПЦ США і діаспори митрополит Мстислав (Скрипник). Архієпископа Іоанна (Боднарчука) обрали митрополитом Львівським і Галицьким, місцєблюстителем (намісником) Київського Патріаршого Престолу. Собор прийняв проект статуту УАПЦ.

Показовим є те, що з привітальними промовами до учасників Собору звернулися голова НРУ Іван Драч і народні депутати України Сергій Головатий та Олесь Шевченко (Осока 1990b), що свідчило про активну підтримку УАПЦ у колі національно-демократичних сил. Оскільки більшу частину делегатів-мирян склали лідери й активісти політичних партій і громадських організацій українського національно-партійного спрямування, то можна цілком погодитися з висновком українських вчених С. Жилюка і Л. Паніної (Жилюк & Паніна 2010: 48), що цей Собор був явищем політичним, оскільки процес становлення УАПЦ виступав тоді як релігійний фактор політичної й етнічної мобілізації української нації. На нашу думку, необхідно говорити про релігійно-політичний характер Собору УАПЦ 1990 р., а не робити акцент на його заполітизованості, адже у цьому випадку православ'я національного ґатунку виступало і як один із елементів боротьби політичних і

громадських сил за суверенітет і незалежність України, так і в ролі національно-релігійного та культурного відродження української нації.

Відповідь Української православної церкви на чолі з екзархом Філаретом (Денисенком) не забарилася. Вже 7 червня 1990 р. на Помісному Соборі РПЦ у Москві український екзарх виступив із доповіддю, де зазначив, що «Руська Православна Церква... благословляє рух, спрямований до національного духовного відродження кожного народу та розвитку національних культур, але вона рішуче відкидає шовінізм, сепаратизм, національний розбрат. Сподівання православних українців церковної самостійності України знайшли втілення в утворенні Української Православної Церкви, що має широку автономію. <...> Дії ж церковних сепаратистів, справедливо засуджених Священним Синодом та Архієрейським Собором, який відбувся у січні 1990 р., є відвертим глузуванням над народами, грубим нехтуванням самих основ церковного устрою. По суті, так звані автокефалісти – це новий варіант «самосвятів» на Україні» (Філарет (Денисенко) 1990: 15–16).

Попри негативну реакцію керівництва РПЦ та УПЦ на Помісний Собор УАПЦ, після інституційного оформлення УАПЦ її парафії почали з'являтися у тих регіонах, які були, значною мірою, зрусифіковані. Так влітку 1990 р., не без підтримки НРУ, який постійно писав листи до органів влади з вимогою легалізувати УАПЦ, постали поодинокі парафії та громади УАПЦ на Закарпатті, Буковині, Чернігівщині, Житомирщині, Миколаївщині тощо. Так у Чернігові ініціатором створення першої «двадцятки» УАПЦ став діяч Товариства української мови імені Т. Шевченка став В'ячеслав Логін (але місцева влада громаду довго не бажала реєструвати) (Чепурний 1995: 70). На Миколаївщині з ініціативи місцевих націонал-демократів перша громада УАПЦ (теж незареєстрована) почала діяти у містечку Баштанка (Димитров & Шостак 2017: 31). У Житомирі понад півроку тривала боротьба за реєстрацію громади УАПЦ (зареєстрована 5 листопада 1990 р.), де ключову роль зіграли активісти Руху й Української Гельсінської Спілки Анатолій Тимошенко, Валерій Колосівський та Ігор Лук'янчук (у подальшому лідери обласної організації УРП) (Жилюк & Паніна 2010: 47–48).

Справжнє релігійне протистояння розгорнулося на Буковині. 11 серпня 1990 р. єпископ РПЦ Антоній «з групою російських та румунських православних священників організували похід вулицями Чернівців з гаслами «Не віддамо храми Українській АПЦ!». Єпископ Чернівецький і Буковинський Антоній (Москаленко) заявив, що «на буковинській землі не буде ні української мови, ні УАПЦ, і що в разі потреби на територію області будуть введені танки». У відповідь 12 серпня 1990 р. активісти Української республіканської партії (УРП) та інших громадських організацій у різних містах і селах Чернівецької області розпочали пікетування, де, серед іншого, звучали вимоги припинити утиски УАПЦ, а в с. Микитів жителі проголосили, що разом зі священником переходять до УАПЦ (Свобода у).

Останніми акордами завершення руху на відродження УАПЦ стало прибуття патріарха Мстислава (Скрипника) до України та офіційна реєстрація статуту УАПЦ, що відкривало шлях до юридичного оформлення парафій у масштабах республіки.

Поява патріарха Мстислава в УРСР була однією із найважливіших подій на

шляху утвердження УАПЦ. Перешкодою до цього було те, що у реєстрах Міністерства закордонних справ СРСР Мстислав (Скрипник) був позначений як персона «non grata» і в'їзд до УРСР йому протягом багатьох років був заборонений.

Отримавши у червні 1990 р. чергову відмову на в'їзд до СРСР, владика Мстислав вирішив написати листа до М. Горбачова, в якому описав «терпіння, які зазнала ціла його родина від советської влади ще в 1937 році» і стверджував, що «відмова йому візи на 93-му році життя в добу перебудови є для нього великим і незрозумілим ударом» (Свобода t). «Не можу зрозуміти, — писав владика, — чому саме моя особа досі знаходиться в реєстрі персон «non grata» і чому власне цей реєстр МЗС СРСР ще діє?» (Ярема 2008: 21).

Лист, вірогідно, не справив враження на можновладців, оскільки 29 серпня перед будинком Ради Міністрів УРСР розпочалося тривале ланцюгове голодування, яке організувало Всеукраїнське Православне Братство Ап. Андрія Первозванного «у зв'язку з тим, що вимоги віруючих УАПЦеркви далі ігноруються рядом державних установ і продовжують порушуватись права віруючих». Одночасно учасники голодування вимагали «надання візи на в'їзд в Україну Святішому Мстиславу, Патріархові Київському і всієї України, повної реабілітації Української Автокефальної Православної Церкви та її реєстрації, передачі київського собору св. Софії, митрополичих палат, собору св. Ап. Андрія Первозванного, Печерської Лаври та інших святинь». Голодування мало продовжуватися допоки уряд не задовольнить вимоги протестувальників (Свобода v) і не перешкоджатиме приїздові до Києва із США Патріарха Київського і всієї України владика Мстислава (Свобода w).

На початку жовтня намітився перелом у ставленні радянської влади до УАПЦ. 2 жовтня 1990 р. Радою у справах релігій при Раді Міністрів України було зареєстровано Статут УАПЦ, що легалізувало конфесію та завершило її юридичне оформлення та право набуття майнових прав. Одночасно з легалізацією, під тиском громадськості (голодування, пікети, мітинги та петиції), народних депутатів ВРУ від демократичного блоку та громадських організацій: Руху, Товариства імені Т. Шевченка «Просвіта» й інших, було надано дозвіл патріарху Мстиславу на відвідини України.

20 жовтня 1990 р. (у літературі помилково вказується дата 19 жовтня, що не підтверджується джерелами) першоієрарх УАПЦ прибув до Москви, де його зустріли народні депутати Юрій Сорочик і Лесь Танюк, члени московських організацій, НРУ та УРП. Того ж дня він вилетів до Києва, де його зустріли ієрархи УАПЦ, віряни та народні депутати ВРУ Левко Лук'яненко, Степан Хмара, Олесь Шевченко, Микола Пороський, Олександр Гудима й інші. 21 жовтня у соборі св. Апостола Андрія Первозванного відбулася перша в історії УАПЦ патріарша літургія (Свобода x; Свобода y).

На приїзд патріарха негативно відгукнулася компартійна преса. 4 листопада 1990 р. у газеті «Радянська Україна» було опубліковано вкрай критичну статтю «Кар'єра петлюрівського ад'ютанта», де у найкращих традиціях радянського агітпропу у невігідному світлі характеризувалася особа Мстислава та звучали усі

можливі обвинувачення, у тому числі і в «боротьбі за автокефалію українського православ'я» (Андрієвський & Троїцький 1990: 4). Дана стаття яскраво показувала компартійне ставлення до УАПЦ й особи патріарха Мстислава.

23 жовтня патріарх зустрівся з Головою Верховної Ради України Леонідом Кравчуком, яку газета «Свобода» назвала «зустрічню, що знаменує собою закінчення офіційного конфлікту між владою та УАПЦ, що існував від 1929 року». Піднявши тему міжконфесійних відносин у трикутнику УАПЦ-УГКЦ-РПЦ, патріарх Мстислав негативно відгукнувся про намір патріарха РПЦ Алексія II відправити службу у соборі св. Софії: «Цей храм є скарбом українського народу і не може бути предметом торгу», адже «УАПЦ не зазіхає на святині РПЦ і очікує аналогічного становища з боку ієрархів РПЦ». Натомість Л. Кравчук відмовився коментувати ситуацію, що склалася (Свобода з).

Протягом місяця патріарх Мстислав відвідав різні місцевості, провів Собор єпископів УАПЦ, взяв участь у Другому з'їзді Руху 25–28 жовтня 1990 р.: 18 листопада 1990 р., в неділю, у соборі Святої Софії в Києві на Святій літургії відбулася інтронізація патріарха, що й завершило перший (доінституційний) етап «третього відродження УАПЦ».

Успішні поїздки регіонами України Мстислава підштовхнули керівництво РПЦ до більш рішучих кроків. Серед них: скасовано назву «Український Екзархат», а натомість грамотою від 27 жовтня 1990 р. було надано «самостійний і незалежний» статус «Українській Православній Церкві». У посланні єпископату УПЦ від 29 жовтня 1990 р. УПЦ прямо протиставлялася УАПЦ, вірні якої, нібито «об'єднавшись із греко-католиками східного обряду, за підтримки сил екстремістського характеру, не тільки розривають хітон Єдиної, Святої Соборної й Апостольської Церкви, але сіють ворожнечу й братоненависництво серед українського народу». Духовенство Московського патріархату РПЦ закликала вірних УАПЦ та УГКЦ повернутися до УПЦ, адже «яка може бути святість там, де немає благодаті Божої, а тільки одна назва. Так звана «Українська автокефальна православна церква» виникла не на канонічній основі, а на розколі й у зв'язку з політичною ситуацією на Україні» (цит. за: Ігор (Ісіченко) 2010). Міжконфесійне протистояння розгорталось з новою силою, що у подальшому відзначилося на всій новітній історії православ'я незалежної України.

Підводячи підсумок даному етапу відродження Української автокефальної православної церкви необхідно відзначити низку цікавих моментів, які характеризують період 1989–90 рр.

По-перше, ключову роль у відродженні УАПЦ відіграли національно-орієнтовані демократичні сили, які формувалися у свого роду «неформальні організації» на кшталт Українського культурологічного клубу чи Комітету з відродження УАПЦ. На місцях створювалися або ж регіональні комітети (яскравим прикладом чого є Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Слов'янськ), або ж ініціативні групи із числа членів «Просвіти», Української Гельсінської групи тощо. У подальшому саме представники національно-демократичного, які прагнули суверенітету та незалежності України, були у перших рядах поборників автокефалії православ'я в Україні.

Активна участь у процесі відродження УАПЦ депутатів ВРУ, гасла, що супроводжували маніфестацію прихильників УАПЦ («Немає Церкви — немає Нації, немає Церкви — немає Держави») свідчили, що церковна ситуація в українському православ'ї набула виразного політичного забарвлення та стала чинником не стільки релігійного, скільки політичного життя.

По-друге, духовенство РПЦ не мало намірів створювати самостійної та незалежної церкви. У його рядах були одиниці поборників УАПЦ, оскільки вишколена адміністративна дисципліна та жорсткий контроль КДБ призвели до майже повного знищення національно-орієнтованого духовенства, яке у просуванні по своїй кар'єрній драбині контролювалося сателітом КДБ — Радою у справах релігій при Раді Міністрів УРСР.

Вищезазначене пояснює той факт, що центр відродження УАПЦ переноситься на територію Західної України (на відміну від 1920-х чи 1940-х років, коли саме Центральна Україна виступала центром становлення автокефалії). Додатковим, і найголовнішим, виступає фактор відродження УГКЦ, що сприяло прагненню православного духовенства західноукраїнського регіону, яке не бажало переходу до греко-католицького обряду, зберегти свої парафії та паству. Тут ми можемо погодитися з думкою архієпископа Ігоря (Ісиченка), який зазначав, що «частина священників і мирян РПЦ в Галичині намагалася захистити власну релігійну традицію, яка була вже значною мірою zdeформована російською. І вони прагнули лише змінити свою юрисдикцію: прийняти омофор або Вселенського патріарха, або ж патріарха Мстислава... [Тому] Перший Помісний Собор УАПЦ був майже виключно галицьким...» (цит. за: Хомчук 2002: 563). Саме це пояснює перенесення осередку відродження УАПЦ з Наддніпрянщини до Галичини.

По-третє, партійна номенклатура повсюдно протидіяла відродженню УАПЦ, оскільки вбачала у цьому процесі винятково політичний контекст, тобто прагнення «політичними екстремістами» та «прозахідними силами» використати релігійний фактор у розвалі СРСР та набутті незалежності УРСР.

Бібліографія:

ГДА СБУа. Галузевий держархів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1273.

ГДА СБУб. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1274.

ГДА СБУс. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1284.

Православний вісник. (1990). № 2.

Свобода а: український щоденник (Нью-Йорк). (1989). 25 лютого (Ч. 36).

Свобода б: український щоденник (Нью-Йорк). (1989). 6 липня (Ч. 125).

Свобода с: український щоденник (Нью-Йорк). (1989). 22 липня (Ч. 137).

Свобода d: український щоденник (Нью-Йорк). (1989). 26 серпня (Ч. 162).

Свобода e: український щоденник (Нью-Йорк). (1989). 31 серпня (Ч. 165).

Свобода f: український щоденник (Нью-Йорк). (1989). 19 вересня (Ч. 177).

Свобода g: український щоденник (Нью-Йорк). (1989). 14 жовтня (Ч. 195).

Свобода h: український щоденник (Нью-Йорк). (1989). 21 жовтня (Ч. 200).

Свобода i: український щоденник (Нью-Йорк). (1989). 27 жовтня (Ч. 204).

- Свобода* j: український щоденник (Нью-Йорк). (1989). 17 листопада (Ч. 218).
- Свобода* k: український щоденник (Нью-Йорк). (1989). 13 грудня (Ч. 235).
- Свобода* l: український щоденник (Нью-Йорк). (1990). 6 січня (Ч. 4)
- Свобода* m: український щоденник (Нью-Йорк). (1990). 1 лютого (Ч. 20).
- Свобода* n: український щоденник (Нью-Йорк). (1990). 28 лютого (Ч. 38)
- Свобода* o: український щоденник (Нью-Йорк). (1990). 2 березня (Ч. 40).
- Свобода* p: український щоденник (Нью-Йорк). (1990). 3 травня (Ч. 83).
- Свобода* q: український щоденник (Нью-Йорк). (1990). 18 травня (Ч. 94).
- Свобода* r: український щоденник (Нью-Йорк). (1990). 23 травня (Ч. 97).
- Свобода* s: український щоденник (Нью-Йорк). (1990). 30 травня (Ч. 101).
- Свобода* t: український щоденник (Нью-Йорк). (1990). 7 червня (Ч. 107).
- Свобода* u: український щоденник (Нью-Йорк). (1990). 16 серпня (Ч. 156).
- Свобода* v: український щоденник (Нью-Йорк). (1990). 7 вересня (Ч. 171).
- Свобода* w: український щоденник (Нью-Йорк). (1990). 15 вересня (Ч. 177).
- Свобода* x: український щоденник (Нью-Йорк). (1990). 23 жовтня (Ч. 203)
- Свобода* y: український щоденник (Нью-Йорк). (1990). 25 жовтня (Ч. 205).
- Свобода* z: український щоденник (Нью-Йорк). (1990). 26 жовтня (Ч. 206).
- Українське слово* (Париж). (1989). 3 вересня.
- Український голос* (Вінніпер). (1990). 8 січня.
- ЦДАГО України а.* Центральний держархів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2658.
- ЦДАГО України б.* Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2659.
- ЦДАГО України с.* Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2771.
- ЦДАГО України д.* Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2922.
- ЦДАГО України е.* Ф. 270. Оп. 1. Спр. 81.
- Andriyevs"kyj, V. & Troyic"kyj, V. (1990). Kar'yera petlyurivs"kocho ad'yutanta [from Ukr.: Career of Petliura's Adjutant]. *Radyans"ka Ukrayina*. 4 lystopada, 4.
- Arhierejskij Sobor Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi 30–31 janvarja 1990 goda. Moskva [from Rus.: Bishops' Council of the Russian Orthodox Church on January 30–31, 1990. Moscow]. (1990). *Zhurnal Moskovskoj patriarhii*, 5, 4–12.
- Bazhan, Oleh. (2010). KDB URSR ta neformal"ni ob'yednannya v period «Horbachovs"koji perebudovy» [from Ukr.: KGB of the UkrSSR and informal associations in the period of Gorbachev's perestroika]. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 104: Istorychni nauky, 68–77.
- Bondarenko, Viktor. (1990). Ukrayins"ka avtokefal"na pravoslavna cerkva: proces stanovlennya [from Ukr.: Ukrainian Autocephalous Orthodox Church: The Formation Process]. *Lyudyna i svit*, 8, 15-18, 50.
- Byelikova, Natalya. (2001). *Relihijni konfesiiji Ukrayiny (kinec" 80-x – 90-i roky XX stolittya)* [from Ukr.: Religious denominations of Ukraine (late 80's – 90 years of XX century)]. (Candidate's thesis), Donec"k.
- Сар, Миколай. (2013). Mytropolyt Ioan (Bodnarchuk) i tretye vidrodzhennya UAPC ta proholoshennya Kyivsk"kocho Patriarkhatu [from Ukr.: Metropolitan John (Bodnarchuk) and the third revival of the UAOC and the proclamation of the Kyiv Patriarchate]. *Volyns"kyj Blahovisnyk*, 1, 221–232.
- Chemerys, Valentyn. (1998). *Holhofa ukrayins"kocho pravoslav'ya: roman-ese* [from Ukr.: Calvary of Ukrainian Orthodoxy: A Novel-Essay]. Kyiv: Polihraf.
- Chepurnyj, Vasyl". (1995). Ternysta doroha do ridnoho khramu (z istoriyi vidrodzhennya nezalezhnoyi Ukrayins"koji Pravoslavnoyi Cerkvy na Chernihivshhyni) [from Ukr.: The Thorny Road to the Native Temple (from the History of the Revival of the Independent Ukrainian Orthodox Church in Chernihiv)]. *Siveryans"kyj litopys*, 5, 69–74.
- Drabinko, Aleksandr. (2002). *Pravoslavie v posttotalitarnoj Ukraine (vehi istorii)* [from Rus.: Orthodoxy in post-totalitarian Ukraine (milestones of history)]. Kiev.
- Dymytrov, Mykhajlo. & Shostak, Andrij. (2017). *Polikonfesiijna Mykolayivshhyna: stan ta rozvytok relihijnykh orhanizacij u 1991-2016 rr.* [from Ukr.: Polyconfessional of Mykolaiv Region: Status and Development of Religious Organizations in 1991-2016]. Mykolayiv: Ilion.
- Filaret (Denysenko), (1990). Dopovid" Patriarshoho miscebylustytylya Vysokopreosvyashhenoho Filareta,

- mytropolyta Kyivskoho i Halyc'koho, Ekzarkha vsiyeyi Ukrayiny, na Pomisnomu Sobori 7 chervnya 1990 roku [from Ukr.: Report of the Patriarchal Localizer of the Most Eminent Filaret, Metropolitan of Kyiv and Halych, Exarch of All Ukraine, at the Local Council on June 7, 1990]. *Pravoslavnyj visnyk*, 9, 15–16.
- Khomchuk, Oksana. (2002). *Cerkva poza cerkovnoyu ohorozheyu. Rozkoly i rujnaciya Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Cerkvy v poshukakh «konstantynopil's'koho vyznannya»* [from Ukr.: Church outside the church fence. The schisms and destruction of the Ukrainian Orthodox Church in search of «Constantinople recognition»]. SShA, Chikaho, Illinojs.
- Hajdayenko, Ihor. (2014). Ukrayins'kyj kul'turolohichnyj klub yak odyń iz skladovykh molodizhnoho rukhu v Ukrayini v druhij polovyni 80-kh rokiv XX st. [from Ukr.: Ukrainian Cultural Club as one of the components of the youth movement in Ukraine in the second half of the 1980s]. *Humanitarnyj visnyk*, 35, 249–256.
- Ihor (Isichenko). (2003). *Istoriya Khrystovoyi Cerkvy v Ukrayini* [from Ukr.: History of Christ Church in Ukraine]. Kharkiv: Akta.
- Ihor (Isichenko). (2010). *Avtokefal'na cerkva na mezhi tysyacholit'* [from Ukr.: Millennium Autocephalous Church] (2010.06.06), <https://www.religion.in.ua/main/history/4812-avtokefalna-cerkva-na-mezhi-tisyacholit.html> (accessed 11 September 2019)
- Ishhuk, O.V. (2013). *Zasoby ta naslidky protydyi avtokefal'nym zmahannyam v Ukrayini z boku Moskovskoho Patriarkhatu (1990-1992 rr.)* [from Ukr.: Means and consequences of counteraction to autocephalous competitions in Ukraine by the Moscow Patriarchate (1990-1992)]. *Naukovi zapysky Nacional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya»*. *Istorychne relihiyeznavstvo*, 8, 101–114.
- Ishhuk, O.V. (2015). *Rol' politychnoyi ta dukhovnoyi elity u vidrodzhenni ukrayins'koho avtokefal'noho rukhu* [from Ukr.: The role of the political and spiritual elite in the revival of the Ukrainian autocephalous movement]. *Naukovi zapysky Nacional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya»*. *Istorychne relihiyeznavstvo*, 12, 78–87.
- Kanonichne zhyttya Ukrayins'koyi Avtokefal'noyi Pravoslavnoyi Cerkvy v Ukrayini protyhom 1989-1999 rr. i shlyakh joho vypravlennya [from Ukr.: The canonical life of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Ukraine during 1989-1999 and the way to correct it]. (2000). *Diyannya Chetvertoho Pomisnoho Soboru UAPC 14–15 veresnya 2000 roku*, https://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uaoc_doc/34062/ (accessed 1 September 2019)
- Kipiani, Vakhtan. (2009). Sverstyuk Ye.: «Nasha vira – pravoslav'ya» [from Ukr.: Sverstyuk Ye.: Our Faith is Orthodoxy]. *Ukrayins'kyj zhurnal*, 4, 23–24.
- Istoriya pravoslavnoyi cerkvy v Ukrayini* [from Ukr.: The History of the Orthodox Church in Ukraine]. (1997). Kyiv: Chetverta khvylya.
- Iz istoriyi UAPC: L'viv's'ka yeparkhiya PCU* [from Ukr.: From the history of the UAOC: Lviv Diocese of the Ukrainian Orthodox Church]. Official site, <https://uaoc.lviv.ua/jeparkhija/iz-istoriji-uapc/> (accessed 11 September 2019)
- Kushnir, H.O. (2015). *Hazeta Yevhena Sverstyuka «Nasha vira» yak fenomen ukrayins'koyi relihijnoyi zhurnalistyky* [from Ukr.: Yevgeny Sverstiuk's newspaper Our Faith as a Phenomenon of Ukrainian Religious Journalism]. *Visnyk Kharkivskoho nacional'noho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya «Social'ni komunikaciyi»*, 7–8, 10–17.
- Muravs'kyj, Oleh. (2008). *Ukrayins'ka avtokefal'na pravoslavna cerkva v zakhidnykh oblastiakh URSR na zlami 80-90-x rr. XX st.* [from Ukr.: Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the Western Regions of the USSR at the Fracture of the 1980s and 1990s]. *Problemy humanitarnykh nauk*, 22: *Istoriya*, 163–172.
- Muzychenko, Ya. (2010). *Avtokefaliya Kyieva* [from Ukr.: The autocephaly of Kiev]. *Ukrayina moloda*, 5 chervnya, <https://umoloda.kyiv.ua/number/1668/163/58868/> (accessed 20 September 2019)
- Obrashhenija arhieriev Ukrainського Jekzarhata k duhovenstvu, monashestvujushhim i vsem verujushhim Ukrainського Jekzarhata [from Rus.: Appeals of the bishops of the Ukrainian Exarchate to the clergy, monks and all believers of the Ukrainian Exarchate]. (1990). *Zhurnal Moskovskoj patriarii*, 3, 8.
- Opredelenija Svjashhennogo Sinoda [from Rus.: Definitions of the Holy Synod]. (1990). [1989.11.14: lishit' episkopa Ioanna (Bodnarchuka), b. Zhitomirskogo, svjashhennogo sana i monashestva [from Rus.: 1989.11.14: Deprive Bishop John (Bodnarchuk), ex-bishop of Zhytomyr, the holy dignity and

- monasticism]]. *Zhurnal Moskovskoj patriarii*, 2, 5.
- Osoka, Natalya. (1990a). Ekzarkhat RPC zamaskuvavsya pid UPC [from Ukr.: The exarchate of the ROC was disguised as a UOC]. *Svoboda: ukrayins'kyj shhodennyk (N'yu-Jork)*, 21 lyutoho (Ch. 33).
- Osoka, Natalya. (1990b). Pro vidrodzhennya UAPC i rozkol RPC [from Ukr.: On the revival of the UAOC and the split of the ROC]. *Svoboda: ukrayins'kyj shhodennyk (N'yu-Jork)*, 11 lypnya (Ch. 130).
- Petrushko, Vladislav. (1998). *Avtokefalistskie raskoly na Ukraine v postsovetskij period. 1989-1997* [from Rus.: Autocephalous schisms in Ukraine in the post-Soviet period. 1989-1997]. Moskva: Pravoslavnyj Svjato-Tihonovskij bogoslovskij institut.
- Provisnyky svobody, derzhavnosti i demokratiyi: dokumenty i materialy. Do 20-yi richnyci stvorennya Narodnoho Rukhu Ukrayiny* [from Ukr.: Heralds of Freedom, Statehood and Democracy: Documents and Materials. To the 20th anniversary of creation of the People's Movement of Ukraine]. (2009). Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny.
- Prelovs'ka, Iryna. (Ed.). (2007). Vseukrayins'kyj Pravoslavnyj Cerkovnyj Sobor UAPC 5–6 chervnya 1990 r. Dokumenty i materialy [from Ukr.: All-Ukrainian Orthodox Church Church of the UAOC, June 5–6, 1990 Documents and materials]. *Apolohet. Bohoslovs'kyj zbirnyk L'vivskoyi Dukhovnoyi Akademiyi UPC-KP, 1–2 (12–13)*, 1–125.
- Prokopchuk, Lyubov. (2005). *Transformacijni procesy v pravoslavnykh konfesiakh Ukrayiny v 90-ti roky XX st.* [from Ukr.: Transformational Processes in the Orthodox Denominations of Ukraine in the 1990s]: (Candidate's thesis), Kyiv.
- Relihijnyj chynnnyk u procesax nacye- ta derzhavotvorennya: dosvid suchasnoyi Ukrayiny* [from Ukr.: Religious Factor in National and State-Building Processes: The Experience of Modern Ukraine]. (2012). Kyiv: Instytut politychnykh i etnonacional'nykh doslidzhen' im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny.
- Roshhyna, L.O. & Tyul'chenko, I.K. (2014). Stan ukrayins'koho pravoslav'ya v pershe desyatylyttya nezalezhnosti Ukrayiny [from Ukr.: The status of Ukrainian Orthodoxy in the first decade of Ukraine's independence]. *Naukovi praci istorychnoho fakul'tetu ZNU, XXXVIII*, 255–259.
- Rublyuk, Oksana. (1996). *Demokratychni procesy i relihijno-nacional'ne vidrodzhennya v Ukrayini* [from Ukr.: Democratic Processes and Religious-National Revival in Ukraine]: (Extended abstract of Candidate's thesis), Kyiv.
- Shlyakh do nezalezhnosti: suspil'ni nastroyi v Ukrayini kin. 80-x rr. XX st. Dokumenty i materialy* [from Ukr.: The Road to Independence: Public Sentiment in Ukraine. 80's of the twentieth century. Documents and materials]. (2011). Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny.
- Sirka, J. (1989). «Nasha Vira» [from Ukr.: «Our Faith»]. *Svoboda: ukrayins'kyj shhodennyk (N'yu-Jork)*, 24 zhovtnya (Ch. 201).
- Voronyn, Oleksander (1992). *Istorychnyj shlyakh UAPC* [from Ukr.: The UAOC's historical path]. Kensinghton: Vyd-vo «Voskresinnya».
- Yarema, Rostislav. (2007). *Cerkovnye raskoly v Ukraine* [from Rus.: Church schisms in Ukraine]. Kiev: Izd-vo «Ukrainskij klub».
- Yarema, Rostislav. (2008). *Rozkol'nyc'ki rukhy v ukrayins'komu pravoslav'yi u XX–XXI stolittiyakh* [from Ukr.: Divisive movements in Ukrainian Orthodoxy in the XX–XXI centuries]. Kyiv.
- Yelens'kyj, Viktor. (2013). *Velyke povernennya: relihiya u hlobal'nij polityci ta mizhnarodnykh vidnosynakh kincya XX – pochatku XXI stolittya* [from Ukr.: The Great Return: Religion in Global Politics and International Relations of the late XX – early XXI centuries]. L'viv: Vyd-vo UKU.
- Zherdyeva, I.V. (2014). Suchasna pravoslavna periodyka Ukrayiny u konteksti derzhavno-konfesiynnykh vidnosyn [from Ukr.: Modern Orthodox periodicals of Ukraine in the context of state-confessional relations]. *Visnyk Cherkas'koho universytetu*, 19 (312), 138–144.
- Zhylyuk, S.I. & Panina, L.A. (2010). Osoblyvosti ukrayins'koho nacional'no-vyzvol'nogo cerkovnoho rukhu na Zhytomyrshhyni (1990–1992 rr.) [from Ukr.: Features of Ukrainian National Liberation Church Movement in Zhytomyr Region (1990-1992)]. *Naukovi zapysky Nacional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya». Istorychne relihiyevnavstvo*, 2, 43–53.
- Zdioruk, S.I. (2005). *Suspil'no-relihijni vidnosyny: vyklyky Ukrayini XXI stolittya* [from Ukr.: Socio-religious Relations: Challenges to Ukraine in the 21st Century]. Kyiv: Znannya Ukrayiny.